

“AKIL İLE AHMAK” KONSEPTLERİNİN KAZAK ATASÖZLERİNDE LİNGUAKÜLTÜREL YANSIMASI

Linguocultural Reflection of Concepts "Cleverness and Stupidity" in Kazakh
Proverbs and Sayings

Gulsinay İSSAYEVA*

Öz: XXI yüzyılın başlarında yapılan dilbilimsel araştırmalar, insanın zihni yetenekleriyle ilgili konuları ele alan çalışmalarla tanımlanır. Açıkçası, insanın zeka veya aptallık gibi özelliklerininin dahil olmadığı bir insan faaliyeti yoktur. Kasıtlı bilişsel ve ahlaki yönlerin iç içe olması ile birlikte, zeka ve aptallık iletişime eşlik eder ve onu tamamlar. Araştırmacıların asırlık mesele olan zeka ve aptallık ile ilgili çalışmaları da bu noktada oldukça manidardır. Bilişsel dilbilim çerçevesinde, semantik alanda pek çok değişiklik insanın dünya anlayışındaki değişikliklerden ve kavramsal alandaki değişikliklerden türetilmiştir. İnsanlar genelde yaşam deneyimi, yaşamları için önemli tecrübelerle odaklı, aynı zamanda mitolojik fikirler, duyuşal deneyimlere dayanarak bir çok şeyi uydurma mantıksal kıyaslara yerleştirmeye çalışırlar. Modern dilbilimin antropolojik yönelimi disiplinler arası durumu ve kullanılan kavram kategorisini iki yeni paradigma kullanarak belirler. Bunlar bilişsel dilbilim, dil ve kültürel çalışmaların yanı sıra, yapısal ve anlamsal yönüdür. Buna ek olarak denebilir ki, tespit ve kavramları açıklamak için yerli dilbilim yöntem ve tekniklerini gözlemlemek sonucunda, bilişsel bilimler yeni bir yön kazanmıştır ve yeni metodolojiler geliştirilmiştir. Bu makalede, Kazak dilinde zeka ve aptallık kavramlarının nesneleştirilmesi kavramı ve bunların paremiolojik analizi amaçlanmıştır. Bu çalışmanın esas konusu, modern dilbilimin önemli alanlarınınin keşişme noktasıdır. Bu alanlar bilişsel dilbilim, kültürel ve dilbilimsel çalışmalar ve kavramsal dilbilimdir ve değindiği ana unsur ise beşeri insan merkezli paradigma çerçevesinde ele alınan, iç dünyası ve belirli bir kültür taşıyıcısı olarak, insandır.

Anahtar kelimeler: Akıllılık, aptallık, kavram, atasözü

Makale Gönderim:
01.05.2015
Kabul Tarihi:
28.05.2015

* Dr.; The Institute of Linguistics Named After Ahmet Baitursynuly, The Ethnolinguistics Department,
cumatate@gmail.com

Abstract: *The studies of the early XXI century is characterized by the increasing attention to linguistic concepts inevitably raising the issues of mental human abilities. Obviously, there is not such sphere of human activity, wherever that characteristic of cleverness or stupidity of a person isn't met. Being a complex interweaving of intentional, cognitive and moral aspects, cleverness and stupidity accompany communication and are implemented in it. Quite understandable is the interest of researchers to the age-old problems of intelligence and stupidity. In the framework of cognitive linguistics, many changes in the semantic space of language are clear, they are derived from innovations in conceptual sphere, from the changes of human conceptions of the world. People often think by associations, focusing on the life experience the circumstances important for the sustenance, as well as focusing on sensory experience, on mythological ideas, and many other things not fitting logical syllogisms. Anthropological orientation of modern linguistics leading to the research, implemented at its junction with other disciplines determines the interdisciplinary status of the category of the concept used in two new paradigms: cognitive linguistics, and linguocultural studies, as well as structural and semantic direction.*

In addition, as a result of the review of the existing in domestic linguistics methods and techniques to identify and the describe the concepts, we conclude that cognitive sciences stiles a new direction and only develops the methodology of the study. This paper deals with the concept of objectification of cleverness and stupidity concepts in the Kazakh language world image and their paremiological analysis. The theme of the work is at the crossroads of the major subject areas of modern linguistics: cognitive linguistics, linguocultural studies, and linguoconceptology, and touches upon verbalized ideas of the inner world of a man as a carrier of the certain culture within the anthropocentric paradigm of humanities

Keywords: *Cleverness, Stupidity, Concept, Proverb*

Akıl ile *ahmak* fenomenleri dünya halklarına özgü, genel olarak insanoğluna has kavram olarak bilinir. İnsan ilişkilerinde *akıllı*, gerçeği iyi gören ve ona göre davranan, dürüst, aydın husuiyetiyle biliniyorsa, *ahmak kişi*, aklını gereği gibi kullanamayan, bön, budala, aptal anlamına geliyor. İnsanoğlu hayatı boyunca *akıl* ile *ahmak* gibi ruhani değerleri çeşitli seviyelerde takdir etmektedir. *Akıl*, *ahmak* konseptleri, insanın dış görünüşünün genel kültürel ve etnokültürel değerlerini göstermektedir.

Son yıllarda konsept meselesi, çağdaş dil biliminin temel iki yönü bilişsel dil biliminde ve linguakültür biliminde fazla kullanıma sahiptir. Pimenova ve Kondrateva'nın (2011, s. 58) tanımına göre bilişsel yöntemi sırasında *konsept*, bilim ve bilinç kavramlarının çerçevesinde araştırılarak dünya hakkında özel bilim, doğrudan bilincin çeşitli süstratum birimleri eklenmiş bilişsel bünyesi olarak kabul etmektedir. Bunun gibi tahlilde ön plana dil ile bilincin karşılıklı ilişkisi çıkacaktır. *Linguakültür*

bilimi yönteminde konsept, "dil – kültür" ikili çevriminde araştırılmaktadır. Bu âdet boyunca *konsept*, bilinçte sınırlı yer kaplayarak, onun ulusal kültürlü deyişikliği üzerinde çok ilgi çekmektedir. Dilde yansıtılan bilinç ve kültür sureti o dili oluşturmaktadır. Dolayısıyla bilişsel dilbilimcileri için konsept, insanın düşünce birliği olarak ilginç görünmekte ise de linguakültür bilimcileri için konsept içerisindeki kültürlü bilgiler çok değerli bulunmaktadır.

Dil, eski kültürün hazinesi olarak halkın örf âdet, gelenek görenek, inanç, düşünüş sistemlerinin özellikleri ile farklılıklarını göstermektedir. O yüzden dili linguakültür bilimi bakım açısıyla araştırma, öncelikli, belirli kültürün varlığını tanımak için önemlidir. Bu makalede, *akıl* ve *ahmak* konseptlerinin atasözlere yansıması, günümüzde ileri gelişmiş olarak tanılan Linguakültür Biliminin görüşleriyle irtibatta bulunarak incelenecektir.

Kazak atasözlerinde *akıl* ile *ahmak* linguakültürel açıdan tanımlama, Kazak Dil Biliminde bundan önce araştırılmamış değişik bir konudur. Rus Dil Biliminde bu mesele geniş bir şekilde incelenmektedir. Meselâ, Pimenova ve Kondratyeva'nın konseptual araştırmalara ithaf edilen çalışmasında (2011) *akıl* kavramı linguakültür bilimi görünüşünde tahlil edilmiş ise de *akıl*, *ahmak* konseptleri Alman ve İngiliz dillerinin dünya çapındaki suretinde (Mişin, 2007), İngiliz ve Tatar dillerinin linguakültür bilimi alanında (Gafiatullina, 2012), Rus dilinin linguakültürel özelliği olarak muhalefet (karşıtlık) açıdan (Kirillova, 2012) araştırılmıştır.

Akıl, *ahmak* zihinsel konseptlerin, Kazaklar'ın dünya görüşünü, kültür hususiyetini, yani linguakültürel özelliğini tanımlamak için paremiolojik (atasözü bilimi) birimlerin fonksiyonu özeldir. Çünkü dilin paremiolojik hazinesi, halkın dünya görüşünü, kültürel özelliklerini açıklayan önemli bir kaynaktır. Halkın etnokültürel anlayışını gösteren atasözler, insan düşüncesini son derece net bir şekilde yansıtan, çok sözlü az kelimeyle değiştiren, derin bir manaya sahip cümle parçası olarak tanınır. Öyleyse, atasözü, halkın ruhani kültüründen, yaşama tarzından, tarihinden, geleneğinden, dünyaya bakışından mâlûmat veren dilin anahtarındır.

Akıl kavramı, her insanın bilim seviyesine, hayat tecrübesine, sinirsel özelliklerine ve kendine özgü özelliklerine göre çeşitli şekilde görülmektedir. 15 ciltli Kazak edebî dilinin sözlüğünde (1. c. 2006, s. 290), *aqıl* (*akıl*) kelimesi şöyle ifade edilir: "1. İnsanın düşünme yeteneği, bilinci; 2. Fikir, faydalı öner, öğüt. 3. Doğru karar, zorluktan çıkma yolu, hile, çare". Kazak dilinde *es* (*us*) sözü *akıl* sözüyle aynı mânâ taşır ve *aqıldı* (*akıllı*), *esti*, *esi bar* (*uslu*) kelimeleri eş anlamlı kelimelerdir. Sözlük bilgilerine dayanarak Kazak atasözlerinde *akıl* konseptisinin linguakültürel yansımasını esas 3 anlamlı grup içerisinde inceleyeceğiz. Onlar; 1) insanın düşünme yeteneği, bilinci, 2) fikir, nasihat, öğüt. 3) doğru karar, zorluktan çıkma yolu, çare.

I. İnsanın Düşünme Yeteneği, Bilinç Duygusu

Kazak dilindeki **akıl** konseptisinin bu grubunda insanın diğer yaratılışlardan zihinsel özellik taşıdığını ve başka da çeşitli linguakültürel nitelikleri atasözler vasıtasıyla açıkça biçimlenmektedir. Bununla birlikte Kazak paremiolojik hazinesinden toplanmış **akıl** konseptiyle alakalı ilgili atasözler çoğunlukla bu grubu içerir. Kazak atasözlerindeki **akıl** konseptisinin linguakültürel bilgileri şu şekilde açıklanmaktadır:

Düşünme Yeteneğinin Özellikleri

Bu anlam birimcik niteliğinde **akıl** konseptinin “düşünme yeteneği, bilinç duygusu” anlamları, Kazaklar’ın dünya görüşüne has özellikleriyle tanımlanmaktadır: *Adam men maldıñ ayırması aqıl da* – İnsan ile hayvanın farkı akıldır; *Aqıl bastaydı, Ayaq tastaydı* – Akılla başlar, ayakla biter; *Aqıl bastan şığadı, asıl tastan şığadı* – Akıl baştan gelir, cevâhir taştan çıkar; *Aqıldı jel de uşırmas, urı da urlamas* – Akılı rüzgâr uçurmaz, hırsız bile çalmaz; *Boydaqtıñ aqılı – eki közi* – Bekârın akı, iki gözüdür; *Aqılıñdı urlatpasañ, ğalım bolasıñ* – Akılını çaldırtmazsan âlim olursun; *Qarañğıda jariq, Qındıqta aqıl kerek* – Karanlıkta aydın, zorlukta akıl gerekir; *Aqıl nadan basqa kirmeydi, Temir şege, tasqa kirmeydi* – Akıl cahil başa gelmez, demir çivi taşta girmez, v.b.

Akıl ile Düşünce İlişkisi

Birbirine benzeyen **akıl** ile **düşünce** psikolojik kavramların ilişkisi ve onların değerlendirme niteliği Kazak atasözlerinde şöyle ortaya konulmuştur: *Aqıl oydan artıq emes* – Akıl düşünceden üstün değildir; *Aqıl – dariya, Oy – teñiz* – Akıl ırmak, Fikir denizdir; *Aqıl – altau, oy – jeteu* – Akıl altı, düşünce yedidir; *Aqılıñ bolsa, oylap tap* – Akılın varsa düşün ve bul; *Oy aqıldan jüyrik emes* – Düşünce akıldan hızlı olamaz; *Oy ölşeydi, aqıl teñşeydi* – Düşünce ölçer, akıl dengeler; *Oydıñ tübi – tereñ, Aqıldıñ tübi – eren* – Düşünce dibi, derin, Akılın dibi, devasa; *Älem bilewu üşin zerde tirek qoy, El bileuge kerek aqıl, jürek, oy* – Dünyayı yönetmek için zihnin dayanağın olsun, halkı yönetmek için akıl, yürek, düşünce olsun, v.b.

Akıl ile Bilim İlişkisi

Kazakların büyük düşünürü Abay Qunanbayev kendisinin 19. *Karasözünde* **akıl** ile **bilim** kavramlarının ilişkisini ve ortaya çıkış yollarını şöyle izah etmiştir: “İnsan anneden doğduğunda uslu olmaz: işiterek, görerek, tutarak, tadı alarak dünyadaki: iyi ile kötüyü tanır ve böylece öğrenimi, görgüsü çok olan insanın bilimi de çok olur. Akıllı kişilerin söylediklerini dikkate alan insanın kendisi de akıllı olur. Her bir akıllılık tek başına işe yaramaz. Bu akıllılardan işitip, öğrendiği iyi şeyleri önemseyecekse, kötü şeylerden korunacaksa, o zaman işe yarar, o zaman insan denilebilir” (Abay, 2. c., 1986, s. 56). Hâkim Abay’ın insana mahsus olan **akıl** ile **bilim** hakkındaki fikri, Kazaklar’ın dünya görüşünden oluşmuş olan atasözlerine de yansımıştır. Örneğin: *Aqıl men bilim armanıñdı iske asıradı* – Akıl ile bilim hayalini gerçekleştirir; *Aqıl – tozbaytın ton, Bilim – tausılmaytın ken* – Akıl eskimeyecek giyimdir, bilim

tükenmeyecek madendir; *Bilim – qonaq, aqıl – qoja* – Bilim misafir, akıl Hocadır; *Jastıñ aqıl-bilimi assa, ağa qoyadı* – Gencin akıl ile bilimi artarsa ağabey olur, v.b.

Akıl ve Dil

Dünyanın düşünürleri ile ruhbilimci, bilişsel bilimcileri “düşünce ve dil” ilişkisi üzerinde eski zamandan günümüze kadar çok bahsedilir. Aristoteles’in fikrine göre, dil ile düşünceyi karşılaştırdığı zaman, ilk önce düşünce yaratılmış, dil ise düşünceyi anlatmak için gelişmiştir. Bu görüşe karşı fikirde bulunanlar mantıksal ve sistemli düşünme sadece dilin vasıtası ile ortaya çıkmakta düşüncesindedir (Fild, 2012, s. 138). Dil ve düşünce hakkında kazakların görüşünü şu atasözlerden algılamaktayız: *Til – aqıldıñ ölçemi* – Dil, akıl ölçüsü; *Aqıl körki – til, Tildiñ körki – söz, Adam körki – köz* – Akıl görkemi dil, dilin görkemi söz, adam görkemi gözdür; *Til – süyeksiz, aqıl – tüpsiz* – Dil kemiksiz, akıl dipsizdir.

Akıl ile Dostluk

Kazak atasözlerinden insanın *düşünme yeteneği ile bilinç duygusu dostluk* kavramıyla dengelendiği görülmektedir. Örneğin, *Aşu – duşman, aqıl – dos, aqılıña aqıl qos* – Öfke düşman, akıl dost; aklına akıl kat; *Aqıldan jaqın dos bar ma?* – Akıldan yakın dost var mı?

Akıllı insanın yine bir iyi tarafı, dostu ile tanıttığını şu atasözlerinden görülmektedir. Örneğin, *Dosiña qurmet körset. Alıs joldan tos, aqılıña aqıl qos* – Dostuna hürmet göster, uzak yoldan karşıla, (senin) aklına akıl kat; *Aqılıñ parasattı, janıñ jaylı bolsa, dostarıñıñ özi izdep tabadı* – Aklın hikmetli, canın rahat olursa dostlarının kendileri arar bulur, v.b

İnsanın Entelektüel Özellikleri

Kazakların düşüncesine göre, insanın aydınlık, kültürlü özellikleri doğru düşünce, iyi bilinç hisleri vasıtasıyla gelişmektedir. Bu yüzden gelecek nesillere entelektüel ile iyilikleri öğütleyen atasözleri vasıtasıyla terbiye vermektedir. Örneğin, *Aqıldı adam aytqızbay bileği, Aq suñqar qaqqızbay ileği* – Akıllı insan söyletmeden biler, Aksungur dürtmeye gerek olmadan avı kapar; *Aqıldı adam erinbeydi, Quattu adam sürinbeydi* – Akıllı insan erinmez, Kuvvetli isan sürünmez; *Aqıldınıñ belgisi – bayısa aspaydı, därejesinen taspaydı* – Akıllı olmanın belgesi zengin olunca haddini aşmamaktır, derecesinden taşmamaktır; *Aqıldınıñ sözi qısqa, ayta qalsa – nusqa* – Akıllının sözü kısa, söyleyiverse; nüsha; *Böriniñ soñınan börtirik aqıldı bolğandıqtan ermeydi* – Kurdun peşinden yavrusu akıllı olduğu için gitmiyor; *Bir aqıldı miñ päleden qutqaradı* – Tek akıl bin belâdan kurtarar; *İki aqıldı adamıñ arasınan urıs şıqpaydı* – İki akıllı kişinin arasından kavga çıkmaz; *Kemel aqıl joq bolsa, tiliñdi tıy* – Kâmil akıl yok ise, dilini kes; *Qazağa razı bolıp, Pälege sabır etetin – aqıldıñ isi* - Kazaya razı olup, Belâlara sabreden – akıllının işi; *Ajar sulu emes, aqıl sulu* – Güzel çehre güzel değil, akıl güzeldir; *Aqıl – adam körki, Aqıldıñ sabır – serigi* – Akıl; insanın görkemi, sabır aklın yoldaşdır, v.b.

İnsanın Psikolojik Özellikleri

Bazı kazak atasözlerinde insanların psikolojik bozuklukları düşünme yeteneğinin olmayışından kaynaklandığı anlaşılır: *Adamniñ azğanı aqıl-esten iridi; Adamniñ aqılı azsa, İstemes isti isteydi; Adasqan aqıldan azar; Sortaıǵa el qonbaydı, Sorlıǵa aqıl qonbaydı*

Kazaklar, insanın bilinç duygusundan oluşan **bencil** haysiyetini şu atasözleriyle yansıtır: *Öz aqılım – aqıl-aq, Kisi aqılı – şoqıraq; Pişeni örtenbegenniñ bəri aqıldı; Ārkimniñ öz aqılı kemel körinedi*

İnsan Davranışı ile Vaziyeti

Akıl kavramıyla ilgili insan davranışı ile vaziyeti: *Aqıldı isti asıǵıp oylanbaydı, İşegiñ köp jügirseñ maylanbaydı; Ayıptı ayıp jusın, aşudı aqıl qusın; Aqılı azdıñ azabı köp; Asıǵıstıq pen aşudan aqıl küñgirt tartar; Asıqqan – aqıldınıñ isi emes, Jügirgenniñ işegi kögermeydi; Mañdayıñmen qar tesersiñ, Aqılıñmen jar tesersiñ; Tübi bayansız isten aqıldı adam saqtanar bolar; Ottı söndirip, qozasın qaldırma, Jılandı öltirip, balasın asırma, Ol – aqıldı kisiniñ isi emes*

İnsanın Yaş Farklığı

Kazaklar insanın sadece yaşına göre değil, aklının zenginliğine göre de saygı gösterir. Örneğin, *Ağadan ini aqıldı bolsa, Üş jas ülken boladı – Ağabeyden küçük kardeş akıllı olursa, üç yaş büyük olur; Aqıl jasqa bitedi, Qına tasqa bitedi; Agıl jastan şıǵar, Jüyrik attan şıǵar. Aqıl qarttan şıǵar, Asıl tastan şıǵar; Aqıl kirip, qırıqta ädep bilme, “Adam emes”, bolar edi kim dese!; Aqıldı kəriya – aǵıp jatqan dariya; Jası kişi bolsa da, Aqılı köpti ağa tut – Yaşı küçük erkek kardeşini, çok akıllıysa, ağabey bil; Qart aqılı er qısıǵın tüzeter, Jas qayratı jer qısıǵın tüzeter; Qırıq jasında ädep pen aqılı bolmağan adam – adam emes; Ul bala altıda – aqıl iyesi, On beste – otau iyesi; Bayıǵanda, barlıq adam baǵalı, Qartayǵanda, tek aqılmen jaǵadı*

Akrabalık İlişkisi

Akrabalık ilişkisinde de *akıl* kavramının kendine özgü yeri vardır: *Aqılı asqan jaqsını “alısım” dep oylama, Aqılı joq jamandı “jaqınım” dep oylama – Akıllıya “yabancımdır” deme, akılsıza “yakınım” deme; Aqılı köptiñ jaqını köp – Akıllı çoğun yakını da çoktur; Ata-ananıñ aqılı Sayrap jatqan jolmen teñ. Aqıldınıñ aqılı Sarqılmaytın kölmen teñ – Ana-babanın akıllı apaçık görünen yola denktir; Akıllının akıllı tükenmeyecek göle denktir.*

Cins Vasfı

Cins vasfı bütün milletin paremiolojik hazinesinde rastlanmaktadır. Nitekim, kazaklar erkek ile kadın cinsiyete has bir şekilde yorumlar: *Aqıldı erdiñ işinde, altın erli at jatar, Aqıldı äyeldiñ işinde, altın besikti ul jatar – Akıllı erin gönlünde, altın eyerli at yatar, Akıllı kadının gönlünde, altın beşikli oğul yatar; Aqıldı äyeldi «һаным»*

de, söz uğatın jigitti «canım» de – Akıllı bayana “hanım” de, söz anlayan yiğide “canım” de; *Atasız ul aqılğa jarımas, Anasız qız jasauğa jarımas; Äyeldiñ aqıldılığı sultıwlıқта, Erkektiñ sultıwlığı aqıldılıқта ; Erde aqıl tura ma, Qosınan auğan soñ. Äyelde aqıl tura ma, Bireıwden sarıwın sarıwğan soñ*

Kazak halkı kadın güzelliğine göre akla çok önem verir: *Köjeni tañdama, qatıgın tañda, Suluwdı tañdama, aqılın tañda – Köje seçme, katıgını seç; güzel seçme, aklını seç; Köriktini suluw de, aqıldını aruw de; Qapıyada qatın aqıl tabadı ; Suluw qızdan ne payda, aqıl-esi bolmasa; Aqıldı qızğa ana köp, Ayatlı janğa pana köpü, v.b.*

Oysa ki Kazak atasözlerinde kadın aklının nadir olduğuna, bazen de hiç olmadığına ait küçümseme sıfatları da yer alır: *Äyeldiñ aqlı qısqa, şaşu uzun; Jumırtqada tük qanşa, Äyeldiñ aqlı sonşa*

Erkek cinsinin aklına dair atasözler çoğunlukla nasihat anlamında rastlanır: *Aqıldı er adamnan ayıp izdemeydi, öner izdeydi; Aqıldı er är adanıñ köñilin aular, Küyzelip künde küñşil joqtı daular ; Bidaydıñ keudesin kötergeni, daqlı toqtı, Jigittiñ keydesin kötergeni, aqlı joqtı*

Akıl konseptinin anlam birimcik nitelikleri **sosyal ve toplumsal sıfatta** da şekillenir: *Aqılmen köp eldi qaratıp alıwğa boladı; Köz körüwge, aqıl bilüwge, jürek süyüwge toymaydı – Göz görmeye (doymaz), akıl bilmeye (doymaz), yürek sevmeye doyma; Eñ aqıldı adam – el bilewden arıwlaq bolğan adam – En akıllı insan, halkı yönetmekten uzak duran insandır; Meniñ aqlım sende emes, Seniñ aqlıñ mende emes, El aqıldan kende emes, Sezşmsşz, miwsız pende emes;*

Ақыл бай мен кедейлерде: *Aqıl bitpes дәулетке, Дәулет bitpes kelbetke; Kisi aqlımen bay bolğanşa, Öz aqlıñmen jarlı bol; Mal kedeyliginen aqlı kedeyligi jaman; Baydıñ ulıñ aqlı tüsten keyin kiredi*

Başka toplum vekilleri hakkında: *Ğalım – aqıldıñ şamı; Közi joq, qulağı sarıwdıñ aqlı toladı, Qulağı joq, közi sarıwdıñ aqlı soladı; Köp aqlı alıstı boljaydı, Jalğız aqlı otbasınan ozbaydı – Halkın aklı uzağı yorumlar, yalnız kişinin aklı ailesinden ileri gidemez; Ustaniñ aylası köp, aqlı joq; Handa qırıq adamnıñ aqlı bar – Han’da kırk kişinin aklı var, v.b.*

Akıl Değeri

Kazaklar **akıl** kavramını “paha biçilemez zenginlik” “tükenmeyen hazine” anlamlarıyla denkleştirmişlerdir. Akıl değeri atasözlerinde böyle izah edilir: *Aqıl bazarda satılmaydı – Akıl pazarda satılmaz; Aqıl baylıq – tozbas baylıq – Akıl, eskimeyen zenginliktir; Aqıldan artıq baylıq joq – Akıldan üstün zenginlik yoktur; Dananıñ aqlı – dariya, Halıqtıñ aqlı muhiwt ; Aqlı – dariya, alsañ da tausılmaydı. Jer – qazına, sausañ da tausılmaydı , v.b.*

Akıl Faydası

Akıllı insanın güzel özellikleri diğerlerine sadece iyilik getireceği bu atasözlerde yansıtılır: *Aqılmen tapqan abıroy süygeniñmen keter, Aramnan tapqan abıroy tübiñe jeter* – Akılla kazanılan itibar sonuna dek gider, Haramla kazanılan itibar ölümüne yeter; *Aytuşı aqıldı bolsa, Tıñdauşı dana boladı; Aqıldı adamnıñ tilin alsañ, Hoş iyisti gülin alasıñ; Aqıldı bolu sarañğa da jarasadı ; Aqıldı dostıñ bolsa adaspaysıñ* – Akıllı dostun olursa, şaşırmasın; *Aqıldıdan şıqqan söz, añaşağğa bolsın kez* – Akıllıdan çıkan söz, dinleyene rastlasın; *Aqıldılıq jaqsı atqa qaldıruwdı tileydi; Aqıl köpke jetkizer, Öner kökke jetkizer* – Akıl çoğa ulaştırır, hüner göğe yükseltir; *Bäyterek basın küñ şalsa, Köleñkesi jerdiki. Artıq tuğan aqıldı, Ömir boyı eldiki*, v.b.

Akılın Zararı

Kazak atasözlerinde akıl konseptinin iyi tarafları yanı sıra, olumsuz tarafları da şekillendirilir. O çoğunlukla insanların düşünme yeteneğini, bilinç duygusunu doğru yönde kullanmadığından olmaktadır: *Baylausız aqıl – täuekeldiñ duşpanı; Basta aqıl bolmasa, Köz pösteñiñ jırtıǵı; Basta aqıl joq bolsa, Ayaqqa küş tüsedi; Bitken aqıl bolmasa, Sürken aqıl bolmaydı ; Orta aqıl ortadan şıǵarmas, artıq aqıl payda bermeydi; Öz aqılın şamalağan qor bolmas ; Jamannıñ aqılı tüsten keyin kiredi, Jaqsıñıñ qadirin isten keyin biledi; Qırt kisiniñ aqılı – mal jayılğan şiwırday. Tim estiniñ qaladı är nârsesi buyırmay; Maqtanşaq bar aqılın maqtanğa tauwıسادı*

Akıl ile Öfke

Burda öfke hisinin düşünme yeteneğiyle ilişkisi söz konusudur. Örneğin, *As tasısa köbige tögiler, Aşuw tasısa aqıl tögiler* – Aş taşarsa köpüğü dökülür, Sinir taşarsa akıl dökülür; *Aqıl aşuwdı qaymıqtıradı, Aşuw aqıldı qamıqtıradı; Aşuw – aqıldıñ duşpanı, Näpsi – imanniñ duşpanı* – Sinir aklın düşmanı, nefis imanın düşmanıdır; *Aşuw – pışaq, aqıl – tayaq* – Öfke bıçak, akıl değnektir; *Aşuw şabıstıradı, aıl tabıstıradı* – Öfke savaştırır, akıl anlaştırır; *Aşuw aqıldı öşirer, Sabır sananı öşirer; Aşuw aldında, aqıl soñında; Aşuw arındaydı, Aqıl artınan ayañdaydı; Aşuwdı jeñseñ aqıl toladı; Aşuwıña aqıl sal, Aşuwıñdı qaytıp al; Ajal aqımğa toqtaydı, Til alǵış maqulğa toqtaydı. Aşuw aqılğa toqtaydı; Aqılğa aqıl qos, aşuwıñdı tos* – Akıla akıl kat, öfkeyi bekle, v.b.

Akıl Hakkında Nasihat

Aqıldı bol, aqıldı aytsa maqul bol – Akıllı ol, akıllı konuşursa makul ol; *Aqıl-sanañ barında, Kir juwıtpa ariña; Aqılıñ bolsa ariñdi saqta, Ar, uyat kerek är uwaqıtta; Aqılıñ bolsa aqılğa er, aqılıñ bolmasa naqılğa er* – Aklın olursa akla inan, aklın olmazsa nasihatla inan; *Aqılıñ bolsa, uzaq jerge sapar şek; Arzımasqa aqılıñdı tauwıspa; Altın alma, aqıl al, Altın aqıl tappaydı, Aqıl altın tabadı; Qayratıña aqılıñ men ädisiñdi joldas et; Aqıldan aspa, uyattı baspa; Janjaldıñ şoǵı qızarsa, aqıldıñ suwın sep; Kisi aqılı kisige payda-zıyan, Ölmesiñdi tübinde öziñ oylan*

II. Fikir, Nasihat, Öğüt.

Akıl konseptinin bu grubunda, insanların birbiriyle karşılıklı fikir, faydalı öner almak, öğüt nasihat öğrenmek mânâları atasözlerde yansıtılmaktadır. Kazak atasözlerinde *akıl* konseptinin aşağıda gösterildiği gibi linguakültürel nitelikleri açıklanmaktadır:

İnsanın Yaş Özelliği

Kazak atasözlerine göre akıl fikir, nasihat edilmesi insan yaşının özelliğine rağmen her tür nitelikte görünür. Meselâ, sâbit durumda olarak yaşlı olanın fikir vermesi şöyle yansıtılır: *Ağa bolsañ, aqıl ayt, Aqıl aytsañ, maqul ayt; Aqıl alsañ azbassıñ, Köpti körgen könenen* – Halkı tanıyan yaşlıdan akıl alırsan yoldan çıkmazsın; *Alpısqa kelgennen aqıl sura; Alpısta aqılşıñ bolsa, Basıña dauw qonbaydı; Burın qoñğannan qonıs sura, Burın tuğannan aqıl sura* – Önce doğana akıl danış, önce yerleşene yer konusunda danış; *Bir jas ülkennen aqıl sura*

Halbuki tam tersi anlatan şu şekilde atasözler de rastlanmaktadır: *Alpıstan asqan atañnan aqıl surama; Aqıldı kâriden surama, bõriden sura; Aqıl – jas ulannan, Jüyrik tay – qulınnan* – Akıl genç oğlandan, yürük at genç kundan çıkar

Akrabalık İlişkileri

Kazak dünya görüşüne göre ailelik, akrabalık ilişkilerde akıl söyleminin, nasihat vermenin yeri farklıdır. Örneğin, *Qız aqıldı eskermes, ana ülgisin kömese, Ul jarılqap as bermes, äke ülgisin körmese; Qızım sağan aytam, Kelinim sen tıñda (aqıldı); Menen, ulım, aqıl alıp jaqsılıqqa jaratqın, Elde bilgir, ulıq bolsañ, öner-bilim taratqın; Äyeliñe balañ joq jerde aqıl ayt, Balaña adam joq jerde aqıl ayt; Äke – aqılşı da, aybar, qormal da qorğan. Äkeñ bolsa tozбайды, ayıl-turman; Balağa bayqap söyleseñ, aqılıña köner. Bayqamay köp söyleseñ, körseter bir öner*

Sosyal ve Toplumsal Vasıf

Akıl fikir, nasihat anlamı bildirmiş Kazak atasözleri toplumdaki sosyal gruplar ile bağlaştırılarak söylenir. Örneğin, *Alayaqtan aqılşıñ bolmasın, Keñirdegi zordan baqırşıñ bolmasın; Jüyrikten aqıl surasañ, artıñnan jeter quğanday. Äkimnen aqıl surasañ, aldı-artıñdı buğanday; At alsañ, aulıñmen aqıldas, Qatın alsañ, qaumuñmen aqıldas; Qalağa barğannan üş kün aqıl surama; Alısqa ketkennen aqıl surama; Köp jasağannan aqıl surama, Köp körgennen aqıl sura*

Onunla birlikte, Han'a danışman olarak hizmet etmiş "qaraşı" hakkında atasözler de bu grubun anlam birimcik niteliklerini ilâve eder. Örneğin, *Qay hannuñ da qaraşısı azadı; Qaraşı han tusında, Qatın er tusında ; Qaraşıña qastıq qılsañ, bağıñ keter, Jurtıñ bezip, säniñ keter; Sultan qaraşılarımnen sultan; Han ädil bolsa, qaraşı oğan jük; Han qasında qaraşı bolsa, qara jerden keme jürgizer; Hannuñ isi qaraşığa da tüsedi v.b.*

Nasihatın Olumlu Tarafı

Akıl fikir ve nasihatın iyiliğe ulaştırmanın olumlu nitelikleri şu atasözlerde rastlanmaktadır: *Aqıldasqan adam qaşan da jeñiske jetedi; Aqıldassañ, aqıl tabasıñ ; Aqıl – keñes, ämir emes – Akıl istişaredir, emir değıldir; Aqıl köpten şığadı, Däri-därmek şöpten şığadı – Akıl halktan çıkar; ilaç ottan çıkar; Köptiñ aqılı – köl, Azdıñ aqılı – şöl; Aqıl-keñes bergenge qızmet qıl; Aqıldı aqpa qulaqqa aytpa, Quyma qulaqqa ayt*

Nasihatın Olumsuz Tarafı

Akıl fikrin olumlu yönüyle aynı sırada olumsuz tarafı da vardır. Örneğin, *Aytar naqılı joqtıñ, Tabar aqılı joq; Aytsa bolar, aqıldı alıp uqqanğa, Aytıp-aytpay nemene, Eki qulağın maqtamen tuqqanğa; Nadanğa aytqan aqıl Tasqa jauğan jañbir siyaqtı; Tumısınan jamanğa aqıl üyretip bolmaydı, Tuğannan adasqandı şaqırtıp bolmaydı; Qıljaqbas aqıl üyreter*

Bunlarla birlikte, akıl fikir, nasihatın kötülükle bağlantısı şu atasözlerde yansıtılmaktadır:

Jaman iske aqıl köp kerek, Jas balağa ülgı köp kerek – Kötü işe çok akıl gerekir, gence çok örnek gerekir; Jaman atpen suğa jürseñ, Ayağın baspas, jaldaydı dep. Jaman kisige aqıl aytsañ, äytse nanbas, aldaydı dep; Jamanğa aytqan aqıl, pişenge qoyğan ötpen teñ; Jamanğa aytqan aqılıñ, Altın da bolsa mıspen teñ; Jamanğa aytqan aqılıñ, Dalağa atqan oqpen teñ. Talabı joq jas ulıñ, Jalını joq şoqpen teñ; Jamanğa aqıl aytsañ, “aldaydı” der, Jaman atpen cu keşseñ, “jaldaydı” der

III. Doğru Karar, Zorluktan Çıkma Yolu, Çare

Bu grupta nadir rastlanan atasözler **akıl** konseptinin “doğru karar, çare, zorluktan çıkma yolu” anlamlarını Kazak’ların dünya görüşü vasıtası ile bildirmektedir. Onlar: Aqıldı aqımaqtan üyren; Erinşekpen egeskense, Etegiñdi türip ketpen şap. Elgezekpen teñeskense, Bar küniñdi salıp baq. Teñestim dep tek turma, Odan da ozudıñ aqılın tap ; Aqıl tappay amal joq, Atqış buzbaytın qamal joq; Aqıl taptım ayaqqa, Ne aytamın qazaqqa; Qaşu egesten, aqıl keñesten tuadı; Aldanudan saqtanu – aqıldılıq; Kerekti jerinde ğana söylegen – maqul, Orınsız jerde söylemegen – aqıl; Aqılmenen pişken ton Kem de, keñ de bolmaydı; Aqılmen arıstan ustağa boladı.

Ahmak kavramı, insan akılı düşünce yeteneğinin tamamı ya da yarısı kadar olmamasını, yani bilinç duygusunun doğru olgunlaşmadığını bildirmektedir. 15 ciltli Kazak edebî dilinin sözlüğünde (1. c., 2006, s. 298), **aqımaq** (*ahmak*) kelimesinin manası “akılsız, yer yönü bilmeyen değersiz adam” olarak açıklanmıştır (14 ...). Kazak dilinde **aqılsız** (*akılsız*), **essiz**, **eser** (*ussuz*) kelimeleri **aqımaq** (*ahmak*) kelimesiyle eşanlamlılık göstermektedir.

Kazak toplumunda ahmakın sureti çeşitli sıfatlarla ifade edilir. Halk akılsız insanı gülünç, alay durum olarak kabul edilip, çoğunlukla onun ters vaziyetlerini atasözleriyle de bildirmektedir. Kazak paremiolojik hazinesinden toplanmış dil birimlerini tasnif ederek **ahmak** konseptini linguakültürel nitelikleri boyunca şu şekilde incelemektedir:

a) Ahmağın Psikolojik Özellikleri

İnsanın akılsızlığını belirten çeşitli huylar Kazak atasözlerinde geniş bir şekilde ifade edilmektedir. Bunlar,

Ahmak – Fikirsiz: *Aqılı joqtıñ armanı joq; Aqımaqqa künde toy; Aqılsız atasın tanımaydı Aqımaq qatesin tanımaydı; Aqımaqqa arqan körsetseñ asılıp öledi; Äyelden batır şıqpas, Aqımaqtan aqıl şıqpas*

Ahmak – Eksik Düşünme: *Aqılsız – aşuşañ, Aşuşañ – aqılsız; Aqılsız bas ayaqqa damıl bermes – Akılsız baş, ayağa mola vermez; Aqımaq aqılsızdıñın moyındamaydı; Aqımaq aldındağı astan ürkip aştan ölipti; Aqımaq äkesin öltirgenmen dos boladı; Aqımaq lauındı küni suğa tüser; Aqımaq jigit abıroysız iske umtladı; Aqımaq kündiz şam jağadı; Bir jüz eluw taraudan turatın aqıl oqıp berseñ de, aqımaqqa oynşıq körinedi.*

Ahmak – Maymun İştahlı: *Aqımaq basqa üyge toyğa barsa, Üyimmen munda jaqsı eken deydi*

Ahmak – Dedikoducu: *Aqımaq estini jerleydi, Öz minin körmeydi*

Ahmak – İnatçı: *Aqılsız bastan maqul şıqpas, Aqıl şıqpasa da maqul şıqpas*

Ahmak – Aptal: *Aqılsız aytpasañ bilmes, aşpasañ körmes; Aqımaqtıq – añqauwlıqpen dos, Jañğalaqtıq – jalqaulıqpen dos ; Aqımaqtıñ aqılı tüsten keyin kiredi; Aqımaqtıñ ala-qulası bolmaydı; Aqımaqtıñ aldı-artı bolmaydı*

Ahmak – Tembel: *Aqılsız bay işpey-jemey mal jiyadı, Aqılsız kedey eñbek qılmaq şaljıyadı; Älsiz adam sürinşek, Aqılsız adam erinşek*

Ahmak – Yaradılışından Ahmak: *Aqılı joq adamğa adırayğan köz biter, Duası joq awızğa sıldırağan söz biter – Akılsız insan sadece bakar, Geveze insan sadece laf atar.*

Ahmak söz dinlemez: *Aqılsızdı jumsasañ, artınan öziñ barasıñ ; Aqımaqqa is tapsırğan – jiptiñ uşın joğaltqanmen bir*

Ahmak – Övüngen: *Aqılı joq azğana sözge semirer; Aqımaqtı aqımaq deseñ, Börki qazanday bolar; Aqımaqtı maqtasañ, quanadı; Aqımaqtıñ atı şıqsa, Är töbede bir iz qaldırar*

Ahmak – Saygisız: *Aqlı joq jamanğa Auwıl malı buralqı*

Ahmak – Alıngan: *Aqımaq miñ batpan tastı köteredi, Bir auwız sözdi kötere almaydı*

Ahmak sır tutmaz: *Aqımaq şının aytamın dep sırın aytadı*

Ahmak söz dinlemez: *Aqımaqqa aytqan söz zayağa ketedi; Aqımaqqa aytqan söz, Ağıp jatqan sumen teñ – Aptala söylenen söz, akan suya denktir; Aqımaqqa qanşa aytsañ, birin uqpas*

Ahmak kimseye güvenmez: *Aqımaqqa aql aytsañ, aldaydı der. Jaman attı suğa aydasañ, jaldaydı der*

Aқымақ – çok konuşan: *Aqımaqtıñ üñgimesin tıñdağanşa, zındanda jatqan jaqsı; Aqımaqtıñ aytqanı kelmeydi, sandırağı keledi; Aqımaqтан küşti joq*

ақымақ – güvensiz: *Aqımaqtıñ aqırına baq, Tentektiñ maqulına bap*

Ahmak – Gevşek: *Aqımaqtıñ atqan oğı auğa tiwmeydi, tauğa tiwedi*

Ahmak – Bencil: *Aqımaqtıñ özi bilmes, basqanı közge ilmes*

b) Ahmağın Toplumdaki Yeri

Akılsız insan toplumda hiçbir işe yaramayan faydasız, terbiyesiz, v.b. olumsuz davranışlarıyla tanınır. Hatta cins özellikleri de yer alır.

Faydasızlık: *Aqılsız adam mäuesiz ağaş sekildi; Aqılsız kisi – qos yıs qoqıs; Aqlı joq aqımaqтан, Toqpaq urğan baqsı artıq; Aqımaqтан arı tur, bālesi juğadı; Aqımaqtı odan da qu, munda da juwitpa; Aqılsız oyun tātı turmistı buzar*

Terbiyesizlik: *Aqlı joq jamandar, jaqsılarmen egeser; Aqımaq qız anasın bileydi, Anasına biwlik tiwmeydi; Aqımaqta ar bolmas; Aqımaqтан qurdasıñ bolsa, Kezikken jerde boqtasar; Jetesi jaman jas bala Toqsandağı şalmen teñ; Masa taqırdı jaqtırmaydı, Aqımaq aqıldı jaqtırmaydı, Erinşek maquldı jaqtırmaydı; Aqımaq buzuwğa bar, tüzeuwge joq*

Ahmak – Dostlukta Güvensiz: *Aqımaqpen dos bolma; Aqımaqtıñ dostı, şekpeniñ jurtılıp, şeniñ alıñanşa, Nemese asiñ tausılıp, atıñ arıñanşa; Aqımaqtıñ dosı köp; Key aqımaq duşpanımen dos boladı, dosımen qas boladı – Bazı insanlar düşmanla dost olurlar, dostuyla düşman olurlar*

Ahmak yasalı kabul etmez: *Aqımaqqa arnap zañ jazılmas; Aqılsızğa töre joq*

Ahmağa terbiye verme: *Aqımaqtı sözge sal, Qam darbızdı şertip al; Tetigin tapsa, tasqa da egin şığadı, Aytuwin tapsa, aqımaq ta aql uğadı*

Akılsız insanın özelliği: *Aqımaqtıñ ülken-kışisi bolmaydı; Aqılsız aqılsızdı tabar; Aqımaq – aqımaq emes, aqımaqtı aqımaq qılğan aqımaq; Aqılsız bastı qılığı tanıtadı*

Cins vasfı: *Äyel aqılsız, baqa köriksiz – Kadın akılsız, kurbağa görkemsiz; Aqılsız jigıt – auwızdıqsız at – Akılsız yiğıt, ağızlıksız attır, Aqılsız jigıt aptıǵar, arıs jaudı jeñgendey. Aylasız kelin şaptıǵar, ayǵır bol dep bergendey*

Yalnızlık: *Aqılı joqtıñ jaqını joq – Akılsızın yakını yoktur; Aqılsız tapqanın şaşadı, Aqımaq aǵayınnan qaşadı – Akılsız kazandıklarını israf eder, ahmak akrabalarından kaçır.*

Zorunluk: *Agılı jogtar azadı, Oyı ozbırlar tozadı – Akılsızlar yoldan çıkar, Kötüyi düşünenler tükenir; Aqılı azdıñ – azabı köp – Alı az olanın sorunu çoktur.*

Hâlbuki, **ahmağın da faydası** vardır: *Aqılı az dep qorsınba, paydası tiwedi – Akılı az diye küçültme faydası dokunur; Aqımaq bolsa da serik jaqsı, Qısıq bolsa da jol jaqsı – Ahmak olsun yoldaş iyi, ilginç olsun yol iyidir*

Sonuç olarak, **akıl** ve **ahmak** konseptlerinin Kazak atasözlerindeki linguakültürel görünüşü sosyal, zihinsel farklılıklarıyla bilinir. **Akıl** konseptin miktarı ve içlemi yönünden **ahmak** konseptinden bir hayli özelliği olduğu anlaşılmaktadır. Böylese Kazak toplumu **akıl** konseptinin “düşünme yeteneği, bilinç duygusu” anlam yönüne çok değer verdiği, ve onun içerisinde *düşünme yeteneğinin özellikleri* (40 paremiolojik birim), *insanın entelektüel özellikleri* (37 paremiolojik birim), *akıl ile bilim ilişkisi* (26 paremiolojik birim), *sosyal ve toplumsal sıfatları* (21 paremiolojik birim) ile ilgili atasözleri çoğunlukla rastalandığı belirlenmiştir. **Ahmak** konsepti ise, Kazak toplumunda olumsuz kişi olarak tanınır ve psikolojik özelliği ile toplumdaki yerine göre, ahmak insanın ters davranışları ve gülünç yönleri açıklanmıştır.

Genel olarak, diğer halklar gibi Kazaklar da asırlar boyunca oluşan halkın ruhani zenginliğinden haber veren atasözleri vasıtası ile *akıllı* olmaya çok büyük değer vererek *ahmaklıktan* uzak durmayı öğütlemektedir.

KAYNAKLAR

- Abay, İbrahim Qunanbayev. (1986). Şıǵarmalar jinaǵı: eki tomdıq. – 2 t. Audarmalar men qarasözder. – Almatı: Jazuşı. – 200 s.
- Fild J. (2012) Psiholingvistika: Klyuçevie kontsepti. Entsiklopediya terminov. – M.: İzdatelstvo LKİ. – 314 s.
- Gafiattulina N.P. (2012) Verbalizatsiya binarnıh kontseptov Mudrost/Akıl i Glupost/Yulärlek v angliyskom i tatarskom yazıkah: aftoref. kand. filol. nauk. – Kazan. – 24 s.
- Kirillova İ.V. (2012). Lingvakulturoloǵıçeskaya spetsifika kognitivnoy oppozitsii um-glupost v russkoy yazıkovoy kartine mira: diss. kand. filol. nauk. – Nijniy Novgorod. – 168 s.
- Mişin A.A. (2007). Kontseptı um i glupost v nemetskoy i angliyskoy yazıkovıh kartinah mira: aftoref. kand. filol. nauk. – Vladimir. – 25 s.
- Pimenova M.V., Kondrateva O.N. (2011). Kontseptualnie issledovaniya. Vvedenie: Uçebn. Posobie. – M.: FLİNTA: Nauka. – 176 c.
- Qazaq ädebi tiliniñ sözdigi (2006). On bes tomdıq. – T. I. – Almatı: Arıs. – 855 s.